

Cseke Péter

Kakas és pelikán

A budapesti Mundus Kiadó 2002-ben kezdte meg Kós Károly életművének a kiadását, és rögtön igencsak magasra állította a mércét. Az Anthony Gall szerkesztésében megjelent *Kós Károly Műhelye* ugyanis páriát ritkító könyvgrafikai remeklésben hívja fel a figyelmet a sokoldalú alkotóművész építészeti munkásságának egyetemes jelentőségére (magyar és angol nyelvű szöveggel, mintegy 900 fekete-fehér és színes rebróval, több mint félezer oldalon). Amikor kézbe vehettük az impozáns albumot, már túl voltunk a Mundus szervezésében megtartott első nemzetközi Kós-konferencián – *Kós Károly a 3. évezred elején*, Budapest, 2001 –, ám akkor talán még az életmű szegmenseinek a felmérésére vállalkozó jeles előadók sem sejtették, hogy a sorozat második kiadványa – a levélíró Kós bemutatása – legalább ekkora meglepetésnek ígérkezik. Pedig régóta nyilvánvaló volt: a 20. századi történelem hullámgörbéi által alakított életpálya és a „történelmi mélynyomás”-ra válaszoló sokrétű életmű belső összefüggésrendszerére csakis a levelek adhatnak választ. Ez a felismerés állította munkába már jó két évtizeddel ezelőtt a kötetet közreadó Sas Péter művelődéstörténészt is, aki – tekintélyes publikációs listájának tanúsága szerint – 1982-től csaknem minden munkájában módszeresen igyekezett felhívni a figyelmet a Kós-levelek feltárásának, összegyűjtésének és kiadásának fontosságára. Meggyőződésévé vált ugyanis, hogy „ebben a széleskörű levelezésben benne rejlik, gazdagon sorjázó művelődéstörténeti ismeretek, művészeti, politikai, sőt filozófiai mélységű gondolatok” – miként bevezető tanulmányában írja – nem csak kiegészítési, hanem sok esetben

„önálló fejezetei mindazoknak az eszméknek, nézeteknek, meggyőződéseknek, amelyek regényeiben, novelláiban, drámáiban, politikai röpirataiban, mi több, építészeti tervezéseiben megjelennek.”

Magam Németh László négykötetes levelezésének gyakori fellapozása során győződhettem meg arról, hogy az írói levelezés az életmű szerves tartozéka. Élet és mű „filogenetikája” itt mutatkozik meg a legéletebben – in statu nascendi. De nem csak a mikrofilológiai kutatások számára jelent ez kimeríthetetlen kincsesbányát – az eleven korérezkelést is lehetővé teszi kései utódok számára.

Németh László a magyar szellemi erőik organizátoraként lépett fel, a közgondolkodást próbálta korszerűsíteni, európai léptékűvé tenni. Kós Károly az erdélyi magyar szellemi élet mindenekelőtt tette magát nélkülözhetetlenné. Az építészetben, a grafikában, az írás- és könyvművészetben egyaránt kimagasló alkotott, de legalább ennyire lényeges – ha ugyan nem fontosabb –, amire intézményteremtőként vállalkozott. Alapított és szerkesztett néplapokat épp úgy, mint szépírodalmi folyóiratot, szervezett erdélyi magyar néppártokat, életre hívta és eredményesen működtette az Erdélyi Szépmíves Céhet, részt vállalt a képzőművészeket tömörítő Barabás Miklós Céh szervezésében, az Erdélyi Gazdasági Egyesület újjászervezésében, gazdasmeretekre taníttatta a szegény sorús falusi fiatalokat, a második világháború után a gazdasági építészetnek volt előadója a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskolán, és – amíg az ötvenes évek elején kulákká nem nyilvánították – a szakszerű földművelésre mutatott példát a kopár kalotaszegi domb-

oldalakon. Már csak azért is, mert „a földet szelídítő Kós Károly” csak így tudta eltartani népes családját. Mindig azt tette, amit a történelmi idő éppen elvárt tőle. Erdélyiség, magyarság és európaiság – ezt is csak mostanság fedezzük fel! – szemléletében egymástól el nem választható hármasságot alkot. Történelmi korszakok és politikai rendszerek változhatnak, de ő mindig az elsőt helyezte a hangsúlyt – az Európával együtt lélegző magyarság ezeréves történetének ismeretében. Az „erdélyi életparancs” áthághatatlan törvény volt előtte a transzszilvanizmus átmeneti alábecsüléseinek idején is.

Már ötvenéves korában úgy ünnepelték, mint a magyar Erdély megmaradásáért küzdők paradigmikus egyéniségét. Amikor egy évre rá megválasztották az erdélyi református egyházmegye főgondnokának – 1934 és 1965 között töltötte be ezt a tisztséget –, a Monostori úti „kakasos templom” tervezője, az 1921-es *Kiáltó* szó kisebbségi életprogramjának kezdeményezője és társszerzője *Székfoglaló* beszédében a maga egyházpolitikai célkitűzéseit fedezte fel a református jelképekben: „Az a kakas egy nagy figyelmeztető; azt mondja: ébredjetek, vigyázzatok magatokra és egymásra. Józanok legyetek. A fiait saját vérével tápláló pelikán pedig az áldozatkésztségre tanít. Áldozat és áldozatkésztség nélkül nincs egyház, de nem lehet más egyéb sem.”

Kortársainak, eszmetársainak, küzdőtársainak küldött leveleivel utókorának erdélyi (és nem csak erdélyi) magyarjait figyelmezteti, és áldozatkésztségre készíti a 21. század első évtizedeiben.

Kós Károllyal kétszer találkoztam életemben. Tudatos követőjével, Debreczeni Lászlóval számtalan alkalommal. Beszélgetéseinkből kerekedett ki a Kóst is élményközelbe hozó *Vigyázó torony* című kötet (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1995). Már kezdetben feltűnt, hogy Debreczeni minden kérdésemre három előfogalmazás után adta meg a végleges választ. Most jövök rá, e leveleskönyv olvasgatása közben, hogy az erdélyi fatornyos temp-

lomok őre ebben is Kós tudatos követőjének bizonyult. Mert Kós sem adott ki soha úgy kéziratot – levelet sem! – a kezéből, hogy legalább háromszor át ne másolta/javította volna az első fogalmazást. Kéziratai keletkezéstörténetével kapcsolatosan írta 1973. március 12-én a stílzalatlan első változatok iránt érdeklődő László Gyula régészprofesszornak: „Minden írásom (cikquem, tanulmányom, szépírássom) első »vázlatát« rendszeren ceruzával (ritkábban tollal) fogalmaztam, és amikor annak újbóli, sőt többszöri átírása, módosítása, toldása-foldása után végleges formáját megkapta az írásom, a változatokat, újrafogalmazásokat stb. összetéptem, és tűzbe dobtam. Az utóbbi 2 esztendőben csak leveleket fogalmaztam, és abból írtam meg kézzel vagy géppírással a végleges szöveget.” Csak egyetérthetünk a Kós-leveleket közreadó Sas Péter megállapításával: a Ráskai Lea dömés apáca archaikus duktusát követő írásmódnak nem csupán esztétikai oka volt – „ezzel is meg kívánta tisztelni azt, akinek a levelet írta”.

Ha egyszer majd valakinek kedve támad, *Levélpusztító történelem* címmel testes traktátust készíthet az írói levelezések kálváriájáról. A háború, a menekülés, a tüzesetek és árvizek, a gyakori költözködések, a cenzúra, az öncenzúra, a gondatlanság, az utódok felelőtlensége egyaránt megtizedelte ezeket a jobb sorsra érdemes dokumentumokat, amelyekből kiolvasható egy-egy korszak sok-sok egyéni sorsnyomata. Hiszen már a négykötetes Németh László-episztoláriumból is mi minden hiányzik! És nem csupán azért, mert az író Törökvész utcai házáat bombatalát érte. Levelezésének jelentős hányadát maga vetette tűzbe, miután Magyarország idegen hatalmak fennhatósága alá került. A háromnegyed századot átfogó, szerteágazóan gazdag Kós-levelezésnek sem kegyelmezett a barbárság. Tompa Lászlónak írta 1945 kora tavaszán: „Mi Sztánán csúful jártunk! Az oroszok ugyan elkerültek, de a határon átjött gárdák és csendőrök teljesen és tökéletesen kifosztottak, s nekünk úgy kellett fegyveres

üldözők elől gyalog Kolozsvárra futnunk. Egy szál ruhában. A házunkról az ajtókat és az ablakokat is leszedték, a padlót és a cserepet is elvitték.” Felbecsülhetetlen értékeket semmisített meg a Varjú várat feldúló vandalizmus: tervrajzokat, okleveleket, könyveket, tervezett művek előtanulmányait tartalmazó jegyzeteket. Babits, Szerb Antal, Szekfű Gyula, Móricz Zsigmond, Benedek Elek, Bánffy Miklós, Móra Ferenc, Bernády György, Buday György és – főként – a helikoni íróársak leveleit. Az is igaz, persze: ma jóval gazdagabbak lehetnének, ha annak idején Kós hallgat Kelemen Lajos szavára, és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában helyezi el a Sztánára érkezett küldeményeket.

Nem így történt. Szerencsére a Kós-levelek címzettjeinek, illetve azok leszármazottjainak jó része gondolt az utókor érdeklődésére is. A lehetetlent kísértette meg tehát Sas Péter, amikor arra vállalkozott, hogy összegyűjti, és sajtó alá rendezi Kós Károly levelezését. Hiszen eleve nem törekedhetett becsvágya szerinti filológiai teljességre. Már csak azért sem, mert az egyes hagyatékok őrzői között olyanok is akadtak, akik ilyen vagy olyan megmondásokból/megfontolásokból nem kívántak együttműködni a kötet gondozójával.

A kilencvenes években megjelent erdélyi irodalomtörténeti forráskiadványok kapcsán joggal jegyezte meg Dávid Gyula egy – 2001-ben tartott – szemrevételezése során, hogy azok egy része a szöveggondozás és kiadástechnika szempontjából meg sem közelíti azt a mércét, amelyet korábban a Kriterion műhelye érvényesített klasszikussá nemesedő irodalmi örökségünk közkinccsé tétele során. (Gondolunk itt mindenekeelőtt a Romániai Magyar Írók sorozat kiadványaira, a folyóirat-antológiákra, az írói levelezések gazdag jegyzetapparátussal kísért köteteire, a fontos irodalom- és művelődéstörténeti dokumentumokat közreadó gyűjteményekre.) Nem az a gond – érvelt Dávid Gyula –, hogy irodalmi örökségünkkel ma nem egyetlen (monopolhelyzetben lévő) kiadó sáfárkodik, hanem az: a spontán módon alakuló kiadói „munkamegosztás” nem jár együtt az

irodalomtudomány mai követelményeihez igazodó szakzerű feladatvállalással. Miközben a számítógépes szedés és tördelés világában a kiadástechnika öröndetesen korszerűsödött, a bizonytalan gazdasági háttérrel induló/küszködő kiadók épp azokról feledkeznek meg, „akikhez a szövegek szólnak”.

Ha ezzel az igénnyel vesszük kezünkbe a kiadványt, már első olvasásra megállapíthatjuk, hogy Sas Péter munkája (csaknem) minden szempontból megfelel a forrásfeltárásokat megillető mikrofilológiai elvárásoknak. Miután számba veszi az elérhető lelőhelyeket (köz- és magánygyűjteményeket, írói hagyatékokat, Kós-leveleket is publikáló kiadványokat és tanulmányokat), jelzi a „reménytelen teljesség” koordinátáit, majd kislexonban közli a levelezőtársak legszükségesebb adatait, megadja a levelek címzettjeinek, illetve az episztolákban említett személyek névmutatóját. A folyamatos olvasást és szövegértelmezést természetesen bőséges lapalji jegyzetek könnyítik meg.

Az erdélyi munkás hétköznapi krónikája és egy közügyekért „tusakodó” lélek személyiségrajza bontakozik ki a kötetbe foglalt 726 levél sorjázó lapjain. Megrendítő olvasmány, a maga „történelmi csonkoltságában” is erdélyi magyar jövőért perelő kiáltvány. Kakas és pelikán archetípusa köszönt vissza mindegyre ránk.

Persze, nevezték őt lekcinsnylően „politikai szélkakasnak” is. A legtöbb vád politikai, párt-politikai szerepvállalásaiért érte. Ami nem csoda, hiszen az olyan szókimondó és megalkuvásra képtelen embernek, mint amilyen ő volt – a levelek is messzemenően ezt tanúsítják –, ezen a pályán nem terem babér. Mégis politikai éleslátásával, bámulatos jövőjóslataival hagyja ma a legmélyebb nyomokat bennünk. Akárcsak Ady, ő is előre megsejtette – jóval az első világháború előtt – a magyarságra váró sorstragédiát. Nem csak az általa szerkesztett *Kalotaszeg* című néplapban adta ennek tanújelét. A Voinovich Géának 1911-ben írt levelét – amelyben az Astra közművelődési egyesület fél évszázados jubileumi emléküléséről számol be – ma sem lehet megrendü-

lés nélkül olvasni. A Balázsfalván egybegyűlt főpapok, tanárok, birtokosok, ügyvédek, iparosok, kereskedők, földművesek hetezres tömege „újabb tíz esztendőre való munkakedvet” vihetett haza az otthon maradottaknak – a „nemzeti gondolat” jegyében. „Ezt mi magyarok nem tudjuk utánuk csinálni. Mi erdélyiek mára fáradtak vagyunk; a magyarországi közvéleményt pedig most nem érdekli a magyarság sorsa; de fontos az mostan, hogy a pizskálódásból élő újság terjesztheti-e szabadon a mocskot a magyar nép között ma sajtószabadság védelme alatt vagy sem. (...) De mi nem térhetünk oly könnyen napirendre, mert elvégre ez a játék a mi bőrünkre megy. Közvetlenül a miénkre, de végeredményben az egész magyarságéra. (...) Sorsunkat előre látjuk, és csodára nem számíthatunk. Mi magunk gyöngék vagyunk, és segítségünkre nem jön sem a nagymagyarországi társadalom, sem az államhatalom. (...) Majdnem minden évben tartunk Erdélyben székelykongresszust, melynek eredménye mindenkor egy-egy memorandum – de sikere egyiknek sem volt. Azt hiszem, már meg is unták a minisztériumok az erdélyi magyarok ügyeit – el is olvasni. A székelyek segítségére miniszterileg Sepsiszentgyörgyre telepített Hitelbank akár be is csukhatja boltját – semmi dolga sincsen. Ma is olcsóbb a Transilvania, az Albina meg a szebeni bank pénze, mint a magyar pénz. És éppen a múlt héten árverezték el a kolozsvári Nemzeti Színház alapítványi birtokát; a magyar kultúrminiszter asszisztenciája mellett – a románok vették meg. Ehhez sem kell kommentár.”

Csalódásai ellenére sem adta fel a küzdelmet. Sőt, a trianoni döntés mintha megsokszorozta volna életerejét. Tette, amit hite és lelkiismerete szerint kisebbségi helyzetben még inkább

meg kellett tennie. Ahogy Reményik Sándornak írta 1925. szeptember 16-án:

„Ha visszanezék hat esztendei életemre, ha számba veszek mindent, amit tettem és akartam, amit mondtam és írtam, ha elgondolom és visszaidézem azt a sok-sok álmatlan éccakámat, a töprenkedéseket, a véres és testet-lelket marcangoló tusakodásomat, a járkálást, utazást, érvelést, veszekedést, mindent, mindent, akkor igazán és őszintén vallom magamnak: semmit sem tettem, amit megbántam volna, semmit sem akartam, ami rossz lett volna. De amit csúnyának mondtam: csúnya volt, amit hazugságnak mondtam, nem volt igazság, ami csalás volt, bizony az volt az.

És amerre indultam: minden szidás és rágalmazás, minden átkozódás és ámitás dacára is – utánam jöttek, az én utamra tértek.

És a végén mit csináltam és mit csinálók: rázom az alvókat a hazug álomból a rideg valóságra, a hazugokat leleplezem az igazság szavával, a resteket munkára akarom kényszeríteni, az üresfejűeket nevetségessé tenni segítem, a gonoszokat meg akarom büntetni, a fősvényeket szégyeníteni, a hatalmaskodókat megalázní.

Mérmök vagyok, és megtanultam, hogy minden építmény csak akkor szilárd, ha a szerkezete jó, az anyagok megfelelőek, a munka becsületes. (...) Az erdélyi magyar sors irányítása is csak ilyen építmény. Ha nem a valóság (sokszor borzalmas valóság) fundamentumára, ha nem becsületes munkával és a szerkesztés tudásával, az egyensúly törvényeinek megfelelően építünk, akkor az az épület sosem lesz – igazi épület, de hazug, kontár munka, potemkin-falu, amerikai kulissza, mellyel csak magunkat, csak a mi népünket csaljuk meg, senki mását.”

(Kós Károly levelezése. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, szerkesztette, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003. Szerkesztőségünk megköszöni a Kós Károly által alapított, Bánffyhungadon megjelenő Kalotaszeg c. lapnak és főszerkesztőjének, Kuszto Tibornak, hogy a lap 2004/4. számában megjelent recenzió újraközléséhez hozzájárult.)